

**SO‘ZLASHUVDA BUYRUQ NUTQ AKTINING PRAGMATIK
XUSUSIYATLARI**

Qosimova Guljahon Mahmudovna

FarDU professori

Ne'matova Muhlisaxon Ilxomjon qizi

IIV 1-son Toshkent akademik litseyi katta o'qituvchisi

+998950963020

@mushiabbasova99@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu tezisda nutqiy aktlarning o'rganilishi bilan bir qatorda og'zaki so'zlashuv uslubida nutqiy akt ifodasining qiyosiy tahlili haqida bayon qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Nutqiy aktlar, lokutiv akt, illokutiv akt, perlokutiv akt, so'zlashuv uslubi.*

Tilda nutq aktlari insonlar o'rtasidagi muloqotning ajralmas qismi bo'lib, ular orqali insonlar o'z fikrlarini ifoda etish, ma'lumot uzatish, buyruq berish, iltimos qilish, maslahat berish kabi maqsadlarni amalga oshiradilar. Bu jarayonda buyruq nutq aktlari, ya'ni tinglovchiga ma'lum bir harakatni bajarish talab etiladigan gap shakllari **alohida ahamiyatga ega**. Chunki buyruq aktlari insonlar o'rtasidagi **amaliy hamkorlik va ijtimoiy munosabatlarni** boshqarishning asosiy vositalaridan biridir. Buyruq nutq aktlari **faqat grammatik shakl** sifatida emas, balki ularning **pragmatik, madaniy va ijtimoiy jihatlari** ham o'ta muhimdir. Har bir xalqning tarixiy rivojlanishi, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy tuzilishi o'sha tilning buyruq aktlariga o'ziga xos tus beradi. Shuning uchun turli tillarda buyruq aktlarini qiyosiy tahlil qilish nafaqat lingvistik, balki **pragmatik va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ham** juda muhim hisoblanadi. Xususan, o'zbek va ingliz tillari qiyosida buyruq nutq aktlarini o'rganish qiziqarli natijalarni berishi mumkin. O'zbek xalqining ko'p asrlik tarixida shakllangan hurmat, mehr-

muruvvat va ijtimoiy hamjihatlik qadriyatlari tilga ham chuqur ta'sir ko'rsatgan. Shuning uchun o'zbek tilida buyruq aktlari ko'pincha yumshoq va muloyim tarzda, ba'zan bilvosita ifodalanadi. Ingliz tilida esa shaxsiy erkinlik va rasmiyatchilik o'rtasidagi muvozanat buyruq aktlarida o'z aksini topadi. Ingliz tilida bevosita buyruqlar grammatik jihatdan oddiy bo'lsa-da, odob saqlash uchun **modal fe'llar** va yumshatuvchi ifodalar keng qo'llaniladi. Ushbu mavzudagi tadqiqotlarning asosiy maqsadi – o'zbek va ingliz tillarida **og'zaki so'zlashuv uslubida** qo'llaniladigan buyruq nutq aktlarini qiyosiy jihatdan tahlil qilish va ularning **madaniy, ijtimoiy hamda pragmatik xususiyatlarini** ochib berishdir. Og'zaki so'zlashuv uslubi o'z tabiatiga ko'ra rasmiy bo'lmagan, do'stona va tezkor muloqotga xos bo'lib, bu uslubda buyruq aktlari ko'pincha **tez-tez ishlatiladigan, qisqa va sodd**a shaklda bo'ladi. Aynan shu uslubdagi ifodalar orqali xalqning tabiiy nutqi va madaniyati o'z ifodasini topadi.

Buyruq aktlarining grammatik shakllari bilan birga ularning **pragmatik vazifasi, madaniy mazmuni va ijtimoiy roli** alohida o'rganiladi. Bundan tashqari, o'zbek va ingliz tillaridagi og'zaki suhbatlardan namunalar keltirilib, ularning qiyosiy tahlili orqali umumiylik va farqlar ochib beriladi. Shuningdek, badiiy adabiyot va kundalik muloqot matnlaridan misollar tahlil qilinishi mavzuning yanada chuqurroq ochilishiga xizmat qiladi. Buyruq nutq aktlari har bir tilda **universal kommunikativ vazifa** bajarish bilan birga, o'sha tilga xos **madaniy-ma'naviy qadriyatlarni ham aks ettiruvchi** noyob lingvopragmatik hodisa hisoblanadi. Ularni og'zaki so'zlashuv uslubida qiyosiy tadqiq qilish, bugungi kunda xalqaro madaniy muloqotni chuqurroq tushunishga va til o'rgatish metodikasini boyitishga xizmat qiladi. Hozirgi zamon kommunikatsiya muhitida texnologik vositalar – telefon va chatbotlar orqali amalga oshiriladigan og'zaki buyruq aktlari keng tarqalmoqda. Ushbu jarayonda til va madaniyat omillari muhim rol o'ynaydi. Xususan, o'zbek va ingliz tillarida yoshlar hamda qariyalar tomonidan qo'llaniladigan buyruq aktlari shakli va mazmunida sezilarli farqlar kuzatiladi. Har ikki til – o'zbek va ingliz tillarida bu aktlar mazmun jihatidan o'xshashlik ko'rsatsa-da, ularning ifodalanish shakli va kommunikativ uslubi

madaniy va ijtimoiy faktorlarga bevosita bog'langan. O'zbek tilida buyruq aktlari, ayniqsa qariyalar tomonidan, ko'pincha yumshoq va ehtiyotkor ifodalanadi. Bu holat o'zbek xalqining kollektivistik madaniyatida shakllangan "katta-kichikka hurmat" tamoyili bilan izohlanadi. Masalan, telefon suhbatlarida qariyalar: *Bolam, bir ilojini qilib, mana shu xabarni jo'natib yubor-chi* kabi buyruq aktlarini ishlatadi. Yoshlar esa bu jarayonda nisbatan soddalashtirilgan shakllarni qo'llashadi: *Telegramga tashla* va hokazo. Chatbotlarda esa yoshlar odatda emoji hamda maxsus belgilardan foydalanadi. Yoki so'zlarning unli harflarini ko'paytirish orqali illokutiv niyatni hamda hissiyotlarini ifodalaydi. Masalan, *teeeeeez kel* kabi. Ingliz tilida esa buyruq aktlari, yoshlar va qariyalar o'rtasida sezilarli farqlarga ega bo'lib, umumiy holda ingliz madaniyatida xushmuomalalik (politeness) strategiyalari kuchli aks etadi. Yoshlar ko'pincha qisqa va tezkor ifodalarni tanlaydi: *Ping me later, Shoot me a text, Check my balance*. Qariyalar esa doimo muloyim va yumshoq shakllarni afzal ko'rishadi: *Could you please call me back when you have a moment?, Please cancel my order, I'd appreciate it if you could check my balance* kabi ifodalar tez-tez uchraydi. Bu farqlar ingliz tilida ham, o'zbek tilida ham yoshlar va qariyalar nutqida madaniy qadriyatlarning namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Ingliz tilidagi yoshlar samaradorlik va qisqalikni afzal ko'rsalar-da, qariyalar doimo xushmuomalalik me'yorlarini saqlashga harakat qiladi. O'zbek tilida esa yoshlar zamonaviy texnologiyalar ta'sirida buyruq aktlarini soddalashtirayotgan bo'lsalar-da, qariyalar nutqida madaniy mentalitet, ya'ni hurmat va marhamatga asoslangan ehtiyotkorlik saqlanib qolgan. Har ikki til va madaniyatda yoshlar va qariyalar nutqida buyruq aktlarining ifoda shakli ijtimoiy maqom, madaniy qadriyatlar va kommunikatsiya konteksti bilan chambarchas bog'liq. Telefon va chatbotlarda kuzatiladigan bu farqlar globalizatsiya va texnologik taraqqiyot natijasida rivojlanayotgan kommunikatsiya jarayonining tilshunoslik uchun yangi va dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Chatbotlarda faqatgina matnli buyruqlar emas, balki emojilar, stikerlar, giflar va engil, norasmiy til orqali ham buyruq aktlari amalga oshiriladi. Bu tipik

ifodalarning pragmatik jihati juda qiziqarli va chatbot muhitida tilning qanday o'zgarganini ko'rsatadi. Chatbotlarda matnli buyruq aktlaridan tashqari, o'zgacha illokutiv niyatlarni ifodalashda ba'zi alternativ vositalar qo'llaniladi, masalan, emojilar: Bu, ayniqsa yoshlar o'rtasida keng tarqalgan vosita bo'lib, matnli buyruqlarga qo'shimcha sifatida hissiy yoki noaniq ifodalarni uzatadi. Stikerlar orqali ham maqsadga erishish mumkin, masalan, “👉” yoki “👁️” stikerlari orqali odamni biror harakatni bajarishga chaqirish, ko'rsatma berish yoki xushmuomalalik bilan iltimos qilish mumkin. Norasmiy ifodalar ko'pincha qisqacha shakllarda berilgan buyruqlar “???” yoki *To'xtaaa* kabi shakllarda uchrashi mumkin. Shu bilan birga, illokutiv niyatning yaxshi ifodalanishi uchun chatbotlar ko'pincha modal fe'l va iltimos shakllarini qo'llaydi, lekin boshqa vositalar yordamida, xususan, emojilar va stikerlar orqali niyatni qo'llab-quvvatlaydi. Chatbotlarda illokutiv niyatlarning indirekt shakllari ham ko'rinadi. Faqat bularning chatbotlarda qo'llanishi qisqalik va tezlik orqali amalga oshiriladi. “Cancel, pls” - “pls” qisqartmasi yordamida iltimos shaklida buyruq beriladi. “Buyurtmani bekor qil, 🙏” - Sticker (🙏) yordamida ham buyruqning yumshoq va ehtiyotkor ifodasi ifodalangan. Ingliz tilida esa *Please get back to me ASAP - ASAP as soon as possible* bilan iltimos shakli qisqartma shaklida va emoji orqali muloyim va tezkor harakat qilishga chorlaydi.

O'zbek tilida chatbotlarda yuzaga keladigan buyruq aktlari ko'pincha indirekt shakllarda bo'lishi mumkin. Masalan, “Kelyapasanmiiii?” yoki “Buni qayta ko'rishingni iltimos qilaman” kabi yumshoq shakllar qo'llaniladi. Bu jarayon iltimos, indirekt buyruq va ehtiyotkorlikni ko'rsatadi. Boshqa tilga nisbatan o'zbek tilida ko'proq hurmat va marhamat qadriyatlari saqlanadi. Chatbotlarda va telefon suhbatlarida buyruq aktlarining ifodalanishi yoshlar va qariyalar orasida madaniyatga, tilga va kommunikativ kontekstga bog'liq holda farqlanadi. Yoshlar odatda qisqa, oddiy va informal shakllarni qo'llashadi, buni emojilar va stikerlar bilan boyitishadi. Qariyalar esa ko'proq iltimos shaklini tanlab, modal fe'llar va muloyim ifodalar bilan o'z niyatlarini bildiradilar. Bu farqlarni tahlil qilish pragmatik tahlil va tilshunoslik nuqtayi nazaridan juda ahamiyatlidir, chunki ular

tilning evolyutsiyasini va kommunikatsion strategiyalarni qanday o'zgartirishini ko'rsatadi.

So'zlashuv nutqi uslubi so'z va so'z birikmalarining tovush tarkibini qisqartirishga, nutq a'zolarining ishini maksimal darajada engillashtirishga intiladi. Fonemalar nutqda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Fonemaning talaffuz holatini bu tovushning so'zdagi o'rni, tovushning qanday tovush bilan yondosh kelayotgani, fonemalarning qaysisi so'zdan oldin yoki keyin kelishi, so'zning sodda yoki qo'shmaligi, talaffuz uslubi, nutqiy vaziyat singari faktorlar belgilaydi. Shu sababli talaffuzning sodda va engil bo'lishi bir qancha usullarga — unli va undosh tovushlarning har xil kombinator va pozitsion o'zgarishlariga bog'liq. Bu o'zgarishlar so'z formalarining qisqarishiga sabab bo'ladi.

So'zlashuv nutqi artikulyatsiyaning nomukammalligi, ayrim tovushlar reduksiyasi bilan xarakterlanadi. O'zbek tilida aktiv qo'llaniladigan so'zlar so'zlashuv uslubida reduksiyaga uchrab, so'z formasida o'zgarish yuz beradi. Bu jarayon talaffuzni maksimal darajada osonlashtiradi. Bunda so'zdagi unli va undosh tovushlar tushiriladi, natijada so'z birikmasi so'z holiga kelib qoladi: harna (har nima), obordi (olib bordi), yurarding (yurar eding), borarding (borar eding) kabi.

So'zlashuv uslubida so'zlar talaffuzi va reduksiya darajasiga ko'ra bir necha variantlilikka egadir: opket (olib ket), opke (olib kel), obordi (olib bordi), qaytayin (qanday qilayin) kabi. Tovushlarning tildagi va nutqdagi holatlari doimo mos kelavermaydi. Shuning uchun barcha fonemalar nutqda o'zining fonetik shaklini saqlashi yoki o'zgartirishi, boshqa shaklga o'tishi tabiiy holdir.

Yuqorida bildirilgan fikrlarga xulosa qilib aytish mumkinki, buyruq akti birliklari uslub jihatdan farq qiladi. Shuningdek, rasmiy, norasmiy, badiiy va so'zlashuv shakllarida buyruq shakli va mazmuni turlicha bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Austin J. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962
2. Hakimov M. Nutqiy aktlar va ularning ijtimoiy funksiyalari. – Tashkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi, 2009

3. Hakimov M. Nutqiy aktlar va pragmatika. – Tashkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti, 2004
4. Mo‘minov S. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. – Farg‘ona: Classic, 2021
5. Mahmudov N. Nutqiy aktlar va tilshunoslik: ijtimoiy va madaniy kontekst. – Toshkent: Sharq, 2007
6. Mahmudov N. Pragmatik tilshunoslik. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010
7. Nurmonov A. Til tizimi va nutq jarayonida sinergetik jarayonlar // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2012-yil, 2-son
8. Nurmonov A. Nutq va uning sinergetik tabiati // Filologiya masalalari. – 2015-yil, 4-son
9. Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969